

KEMALPAŞAZÂDE'NİN RİSÂLE FÎ'Ş-ŞAHSI'L-İNSÂNÎ ADLI ESERİ VE OSMANLICA TERCÜMELERİ¹

Ferhat KOCA^{*}

Özet:

Bu makalede Osmanlı şeyhülislamlarından Kemalpaşazâde'nin (İbn Kemal Paşa) hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra onun *Risâle fî'ş-şahsî'l-insânî* adlı eserini tanıtmak ve bu eserin Osmanlılar döneminde yapılan iki tercümesini latine ederek günümüz okuyucusunun istifadesine sunmak istiyoruz.

Anahtar kelimeler: Kemalpaşazâde, şahs-ı insânî, ruh, beden, nefis

Kemalpaşazâde's (d. 940/1534) Rîsâle fî'ş-şahsî'l-İnsânî and latinizing its Translations in the Ottoman Era

Abstract:

After providing the brief information on the life of Kemalpaşazâde (the son of Kemal Pasha), one of the Shaikh al-Islams in the Ottoman Empire, and his pieces, this article aims to introduce one of his books, *Risâle fî'ş-şahsî'l-insânî*, and to bring the book and contemporary readers together by latinizing its two translations in the Ottoman era.

Key Words: Kemalpaşazâde, personality, spirit, body, self

1-GİRİŞ YERİNE: KEMALPAŞAZÂDE'NİN HAYATI VE ESERLERİ

A. HAYATI

Kemalpaşazâde'nin asıl adı Şemseddin Ahmed'dir. Şemseddin Ahmed'in dedesi Kemal Paşa, 870/1465 yılında Fatih'in oğlu Şehzâde Bayezid'e (II. Bayezid) (ö. 918/1512) lalalık yapmak üzere atanmış ve bu sebeple "Paşa" unvanını almıştır.

1 Bu makalenin hazırlanması sırasında çeşitli eserlerin temini konusunda yardım ve katkılarını esirgemeyen Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Harun Bekiroğlu, Araştırma Görevlileri Harun Alkan, Yunus Öztürk ve Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kaya Beylere bu yardımlarından dolayı şükranlarımı sunarım.

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Şemseddin Ahmed, büyükbabası Kemal Paşa'ya nispetle Kemalpaşazâde, Kemalpaşaoğlu, İbn Kemal ve İbn Kemal Paşa lakaplarıyla meşhur olmuştur.

Bazı kaynaklar Şemseddin Ahmed'in 3 Zilkade 873'te (15 Mayıs 1469) Tokat'ta, bazıları ise Edirne'de doğduğunu belirtir. Şemseddin Ahmed'in babası Süleyman Çelebi devrinin tanınmış komutanlarından biri olup 879/1474 yılında Amasya muhafızlığına, 883/1478 yılında ise Tokat Sancakbeyliği'ne atanmıştır. Annesi ise, Fâtih Sultan Mehmed (ö. 886/1481) dönemi kazaskerlerinden Küpelioğlu Muhyiddin Mehmed'in kızıdır.

Önce Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen Şemseddin Ahmed daha sonra Amasya ulemasından Arap dili ve edebiyatı, mantık ve Farsça öğrenmiştir. Ahmed, önce askerî sınıfa girerek devlet hizmetine başlamıştır. Ancak, Sadrazam Çandarlı İbrâhim Paşa'nın (ö. 905/1499) bir meclisinde, Filibe müderrisi olan Tokatlı Molla Lutfî'nin (ö. 900/1495) meşhur akıncı beyi Evrenosoğlu Ahmed'in üst tarafına oturunca, Şemseddin Ahmed ulemanın ümeradan daha fazla itibar gördüğünü anlamış ve bu sebeple de ilmiye sınıfına geçmeye karar vermiştir.

Edirne'de Molla Lutfî'den ders almaya başlayan Şemseddin Ahmed daha sonra Kesteli Muslihuddin Mustafa (ö. 901/1495), Hatibzâde Muhyiddin Efendi (ö. 901/1495), Muarrifzâde Sinâneddin Yûsuf ve Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö. 922/1516) gibi âlimlerden okuyarak tahsilini tamamlamıştır.

İlk olarak Edirne'deki Ali Bey (Taşlık) Medresesi müderrisliğine tayin edilen Şemseddin Ahmed, burada Türkçe Osmanlı tarihi yazmakla görevlendirilmiştir. Şemseddin Ahmed Üsküp'teki İshak Paşa Medresesi, Edirne'deki Halebiye ve Üç Şerefeli medreselerde, İstanbul'daki Sahn-ı Semân'da ve yine Edirne'deki Sultan Bayezid Medresesinde müderrislik yapmıştır.

Kemalpaşazâde 921'de (1515) Edirne kadılığına, 14 Şâban 922'de (12 Eylül 1516) Anadolu kazaskerliğine atanmış; bu sırada katıldığı Mısır seferinde Beylerbeyi Hayır Bey'e yardımcı olmak amacıyla Mısır'ın tahririnde görev almıştır.

924'te (1518) Karaman'ın tahririyle görevlendirilen Kemalpaşazâde, ertesi yıl kazaskerlikten alınmış ve 926 (1520) yılı başlarında önce Edirne Dârülhadisi'ne, 928'de (1522) de buradaki Sultan Bayezid Medresesi'ne tayin edilmiştir. 930'da (1524) İstanbul'a gelen İbn Kemal Paşa, Fatih Medresesi'nde müderrislik görevini sürdürmüştür.

İbn Kemal Paşa, Zenbilli Ali Efendi'nin ölümü üzerine, Şaban 932'de (Mayıs 1526) şeyhülislâmlığa atanmış ve bu görevde iken 2 Şevval 940 (16 Nisan 1534) tarihinde vefat etmiştir.

XVI. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı ilim ve kültür hayatının en büyük simalarından biri olan Şeyhülislam Kemalpaşazâde pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Kemalpaşazâde ve öğrencileri olan Muslihüddin Mustafa (ö. 896/1490), Muhyiddin Mehmed b. Pîr Mehmed (ö. 954/1547), Celâlzâde Salih Çelebi (ö. 973/1565) ve Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) Osmanlı Rönesansının en önemli temsilcileri arasında yer almışlardır.

Kemalpaşazâde hocası Tokatlı Molla Lütîfî (ö. 900/1495) - Molla Fenârî (ö. 834/1431) - Kutbüddin İznîkî (ö. 821/1418) - Dâvûd-ı Kayserî (ö. 751/1350) - Abdürrezzâk el-Kâşânî (ö. 736/1335) ve Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) kanalıyla Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ekolünden etkilenmiştir.

Kemalpaşazâde, Osmanlı uleması arasında ilmî gücünden dolayı "el-muallimü'l-evvel" unvanıyla anılmış; talebesi Ebüssuûd Efendi ise "el-muallimü's-sânî" kabul edilmiştir.

İbn Kemal Paşa ilmî derinliği ve genişliği, muhakeme ve münazara kudreti, şer'î meseleleri çözme konusundaki kabiliyeti sebebiyle "müftî's-sakaleyn" (insanların ve cinlerin müftüsü) lakabıyla anılmıştır.²

2 İbn Kemal Paşa'nın hayatı hk.bk. Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* (nşr. Ahmed Subhi Fırat), İstanbul 1405/1985, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 377-379; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şekâik* (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, Çağrı Yayınları, s. 381-385; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-tevarih* (nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1999, Kültür Bakanlığı Yayınları, IV, 136-138, 141, 329, 365; V, 163; Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî, *et-Tabakatü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed Hulv), Riyad 1403/1983, Dârü'r-Rifâî, I, 355-357; Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Şerefeddin Yaltkaya), Ankara 1941, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, II, 1933; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asârü'l-Mûsânnifin*, I (nşr. Kilisli Rifat - İbnülemin Mahmud Kemal), İstanbul 1951-55, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, I, 141; Ayvansaraylı Hafız Hüseyin, *Hadîkatü'l-cevâmi* (nşr. İhsan Erzi), İstanbul 1987, Tercüman Yayınları, I, 180; Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevi, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut 1418/1998, Şirketü Dâri'l-Erkam, s. 42-44; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, Matbaa-i Âmiri, I, 223-224; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü Mûsânnifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut 1414/1993, Müessesetü'r-Risâle, I, 148; Ahmed Refik Bey, "Şeyhülislam Ve Müftülenâmlar", *İlmiyye Salmânesi*, Dârü'l-Hilâfetü'l-Âliyye 1334/1916, Matbaa-i Âmiri, s. 346-354; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratiire (GAL)*, Lieden 1943-49, II, 449-453; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara ts., Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Baskı, II, 668-671; M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, Üçler Basımevi, s. 19, 22-23,

B. ESERLERİ

Kemalpaşazâde felsefe, kelam, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, dil, tarih, edebiyat ve tıp gibi değişik alanlarda Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere pek çok eser yazmış velûd bir yazardır.

Kemalpaşazâde'nin eserlerinin toplam sayısı hakkında Ahmed Refik Bey 200'e yakın, Carl Brockelmann 179, Nihal Atsız 209, Şamil Öçal 226 ve İsmet Parmaksızoğlu 300'u aşkın şekilde rakamlar vermişlerdir.³

Bu yüksek rakamlar, onun eserlerinden bazısının diğer bir eserin bölümü olmasından veya bazı eserlerinin birden fazla isimle kütüphane kataloglarına kaydedilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. İbn Kemal Paşa'nın eserlerinin tümünün tahkikli olarak neşredilmesi halinde muhtemelen bu rakamlar büyük miktarda aşağıya düşecektir.

272, 332-333, 479, 524; Abdülkadir Altunsoy, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, Ayyıldız Matbaası s. 69; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (trc. Coşkun Üçök), Ankara 1982, Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 68-71; R. C. Repp, *The Müfti of Istanbul*, Oxford 1986, s. 224-239; Ahmet Uğur, *İbn-i Kemal*, İzmir 1987; a.mlf., "Dresden'de Kemal Paşazâde'ye Atfedilen Yazma Eserler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 3, Ankara 1977, s. 315-343; a.mlf., "Kemal Paşazâde'nin VIII. Defteri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Kayseri 1986, s. 89-110; a.mlf., "Kemal Paşazâde'nin VIII. Defteri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 3, Kayseri 1989, s. 197-208; Ahmed Refik [Altınay], "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli: İbn-i Kemal Ahmed Şemsüddin Efendi", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1964, cilt: III, sayı: 5, s. 154; Mahmut Kaya, "İbn Kemâl'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri ve Varlık Anlayışı", *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Gelişim Matbaası, Ankara 1987, s. 223-229; Mustafa Fayda, "İbn Kemâl'in Hayatı ve Eserleri", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu* (nşr. S. Hayri Bolay ve diğ.), Ankara 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 47-53; M. A. Yekta Saraç, *Şeyhülislam Kemal Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, İstanbul 1995; V. L. Ménage, "An Autograph of Kemalpaşazade's Tevarikh-i Âl-i Othman, Book VII", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXIII (London 1960), s. 250-264; a.mlf., "Kemâl Paşazâde", *EP* (İng.), IV, 879-881; Mustafa Kılıç, "İbni Kemal Paşa (H. 873-940 / M. 1468-69-1534)", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VI. Eyyüpsultan Sempozyumu: Tebliğler (10-12 Mayıs 2002)*, İstanbul 2003, s. 152-157; Ali Öge, "Tokatlı Alim İbn Kemal'in Osmanlı İlim Dünyasındaki Yeri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012 Tokat Bildiriler*, 2013, cilt: III, s. 349-368; Şamil Öçal, *Kemal Paşazâde'nin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 2000, s. 18-24; a.mlf., *Kışladan Medreseye : Osmanlı Bilgini Kemalpaşazade'nin Düşünce Dünyası*, İstanbul 2013, İz Yayıncılık; İsmet Parmaksızoğlu, "Kemâl Paşa-zâde", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, Milli Eğitim Basımevi, VI, 561-566; Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2002, XXV, 238-240.

3 Ahmed Refik Bey, "Şeyhülislam Ve Müftülenâmlar", *İlmiyye Salnâmesi*, s. 347; İsmet Parmaksızoğlu, "Kemal Paşazâde", *İslam Ansiklopedisi*, VI, 564; Şamil Öçal, *Kemal Paşazâde'nin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 2000, s. 25, 26-51.

Kemalpaşazâde'nin eserlerinden bazıları şunlardır:

1. Akâid, Kelâm ve Felsefe Alanındaki Bazı Eserleri

1. *Risâletü'l-münîre (Münîretü'l-İslâm)*, İstanbul 1308. 2. *Akâid-i İslâm*, İstanbul 1890. 3. *Risâle fî tahkiki'l-îmân* (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1049). 4. *Risâle fî vücûdî'l-vâcib* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4794). 5. *Risâle fî kîdemi'l-Kur'ân (Resâilü İbn Kemâl, I, 131-136)*. 6. *Risâle fîmâ yeteallaku bi-lafzi'z-zındîk (Resâilü İbn Kemâl, II, 240-249)*. 7. *Risâle fî tahkiki'l-mu'cize ve delâletihâ alâ sıdkı men iddea'n-nübüvve (Resâilü İbn Kemâl, I, 137-148)*.⁴ 8. *Mesâilü'l-ihtilâf beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâtürîdiyye = İhtilâfü'l-Mâtürîdiyye ve'l-Eş'ariyye* (nşr. Said Abdüllatif Fevde), Amman 2009/1430.⁵ 9. *Hâşiye alâ Tehâfütü'l-felâsife li-Hocazâde* (trc. Ahmet Arslan, *Tehâfüt Hâşiyesi*), Ankara 1987. 10. *Risâle fî beyâni'l-vücûd*⁶ (Resâilü İbn Kemâl, I, 149-157). 11. *Risâle fî beyâni'l-akl* (nşr. Ömer Mahir Alper, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 [1999], s. 235-243). 12. *Risâle fî hakîkati'l-cism* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4794). 13. *Risâle fî vücûdî'z-zihni*⁷ (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4820). 14. *Hamsu resâil fî'l-firâk ve'l-mezâhib* (nşr. Seyyid Bahçevan), Kahire 2005/1425, Darü's-Selam. 15. *Risâle der Mantık* (Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 656, 134a-134b). 16. *Risâle Fî Tekaddümi'l-illeti't-tâmme ale'l-mâlûl* (nşr. Ahmet Cesur), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2011 (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). 17. *Ziyâdetü'l-vücûd ale'l-mâhiyye* (nşr. Yasemin Yıldız), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2012 (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). 18. *Risâle fî'ş-şahsî'l-İnsânî (Resâilü İbn Kemâl, I, 97-101)*.

2. Tefsir Alanındaki Bazı Eserleri

1. *Tefsîru Kemal Paşazâde* (bazı nüshaları için bk. Çorum Hasan Paşa İl Ktp., nr. 42, 43, 3332; Manisa İl Halk Ktp., nr. 36/1, 36/2; Beyazıt Devlet Ktp.,

4 H. İbrahim Bulut, "Kemal Paşazâde ve Fî Hakîkati'l-Mu'cize Adlı Risâlesinin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: 6, s. 187-207; Ali Öge, "İbn Kemal'in Bilgi Anlayışı", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sayı: 30, s. 197-221.

5 İbn Kemal'in bu risalesi hk.bk. Mehmet Kalaycı, "Kemalpâşazâde'nin Eş'arîlik-Mâtürîdilik İhtilâfı Konusundaki Risalesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]*, 2012, cilt: LIII, sayı: 2, s. 211-218.

6 *Risâle fî beyâni'l-vücûd*'un açıklamalı bir tercümesi için bk. Midhat, *Leâlî Meânî*, İstanbul 1328, Ârtin Asâduryan ve Mahdumları Matbaası.

7 Mehmet Aktaş, *Kemalpaşazâde'nin Zihni Varlık Risalesi: Tahkik Ve Değerlendirme*, İstanbul 2014 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

nr. 34). 2. *Risâle fi tefsîri Fâtihati'l-kitâb* (Resâilü İbn Kemâl, I, 2-16).⁸ 3. *Risâle fi tefsîri sûreti'l-Fecr* (Resâilü İbn Kemâl, I, 17-21). 4. *Tefsîru sûreti'l-Mülk* (nşr. Hasan Ziyâüddin İtr), Beyrut 1986. 5. *Risâle fi sûreti'n-Nebe'* (Resâilü İbn Kemâl, I, 33-40). 6. *Kıssatü Hârût ve Mârût min Tefsîri Ebi's-Suûd* (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1028).

3. Hadis Alanındaki Bazı Eserleri

1. *Şerh-i hadis-i erbaîn*, İstanbul 1316 (*Hadis-i erbaîn Tercümesi*, trc. Âşık Nitâi, İstanbul 1316). 2. *Risâle fi't-tevfik beyne'l-hadiseyn fi'l-fakr* (Bazı nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, nr. 450; Ayasofya, nr. 4794, 4797; Esad Efendi, nr. 1694, 3618). 3. *Risâle fi şerhi hadisi "Se-uhbirüküm"* (Resâilü İbn Kemâl, I, 102-107).

4. Fıkıh ve Fıkıh Usulü Alanındaki Bazı Eserleri⁹

1. *Tağyîrü't-Tenkîh*, İstanbul 1308, Cemal Efendi Matbaası. 2. *el-İzah fi Şerhi'l-İslah fi'l-fıkhi'l-Hanefî: tazvîh ve tenkîh ve tekml alâ Şerhi'l-Vikaye li'l-İmam Sadrüşşeria = İzahü'l-İslah* (nşr. Abdullah Davud Halef el-Muhammedî - Mahmud Şemseddin Emir el-Huzâî), Beyrut 2007/1428, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II. 3. *Furûku'l-usûl* (nşr. Muhammed b. Abdülaziz el-Mübarek), Beyrut 2009/1430. 4. *Hâşiye ale'l-Hidâye* (bazı nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 180, 181; Beşir Ağa-Eyüb, nr. 229; Cârullah, nr. 768; Giresun Yazmaları, nr. 82). 5. *Fetâvâ* (bazı nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3698; Carullah, nr. 971; Esad Efendi, nr. 1017; İzmir, nr. 259; Yeni Cami, nr. 685). 6. *Mühimmâtü'l-müftî* (bazı nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 280; Karaçelebizade, nr. 208; 209; Mesih Paşa, nr. 18; Yeni Cami, nr. 688). 7. *Şerhu'l-ferâizi's-Sirâciyye*¹⁰ (*Eşkâlü'l-ferâiz*) (bazı nüshaları

8 *Resâilü İbn Kemâl* adlı mecmuada bulunan *Tefsîru Sûret-i Fâtihati'l-Kitâb*, *Hakku's-şehedâ*, *Şahsu'l-insânî* ve *Sûre-i Fecr Tefsîri* adlı risaleler Manastırlı el-Hâc Hâfız Dâvud Paşa tarafından *Din-i İslam Hediyesi* (İzmir 1326-1328, Köylü Matbaası) adıyla tercüme edilmiştir.

9 Kemalpaşazâde'nin fıkıhla ilgili bazı eserleri hk.bk. Hasan Özer, "İbn-i Kemâl ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sayı: 14, s. 353-374; a.mlf., "İbn-i Kemal ve 'Riba' Adlı Risalesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, sayı: 16, İslam İktisadi Özel sayısı, s. 157-186 ; Ahmet İnanır, "İbn Kemal'in Tabakâtü'l-Fukahası ve Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]*, 2012, sayı: 37, s. 65-86; Ahmet İnanır, "Tokatlı Şeyhülislam İbn Kemal'in Osmanlı Hukukuna Katkıları ve Şia'ya Dair Fetvası", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012 Tokat Bildiriler*, 2013, cilt: III, s. 295-310; Ömer Faruk Habergören, "Şeyhülislam İbn Kemal'in İçki Konusundaki Üç Risalesi", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014 Tokat, Bildiriler*, 2015, cilt: III, s. 159-169.

10 Ferhat Koca, "el-Ferâizü's-sirâciyye", *DİA*, XII, 368.

için bk. Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3924/7; Amasya İl Halk Ktp., nr. 368/1, 436, 1689/1, 1745).

Kemalpaşazâde'nin fıkha dair risalelerinin bir kısmı *Resâilü İbn Kemâl* adlı mecmuada yayımlanmış (İstanbul 1316), bir kısmı ise Salim Özer tarafından *İbn Kemâl'in İslâm Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risaleleri* adıyla neşredilmiştir.¹¹

5. Tasavvuf Alanındaki Bazı Eserleri

1. *Risâle fî fetva'r-rağs* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 696); 2. *Fetoâ fî hakkı İbn Arabî*¹² (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1694, 3477, 3548; Reşid Efendi, nr. 443; Lâleli, nr. 3720). 3. *Beyânü'l-vücûd* (trc. Midhat), *Leâlî Meânî* içinde, İstanbul 1327.

6. Tarih, Dil ve Edebiyat Alanındaki Bazı Eserleri¹³

1. *Tevârih-i Âl-i Osmân*.¹⁴ 2. *Divan*, İstanbul 1313; nşr. Mustafa Demirel, İstanbul 1995; 3. *Yûsuf u Züleyhâ – Seçmeler* (nşr. Mustafa Demirel), Ankara 1983. 4. *Kasîde-i Bürde Tercümesi* (nşr. M. A. Yekta Saraç), *İslâmî Edebiyat*, sy. 24, İstanbul 1994, s. 65-70. 5. *el-Felâh fî şerhi'l-Merâh*, İstanbul 1289, 1304. 6. *Resâilü İbn Kemâl bâşâ el-lugaviyye* (nşr. Nâsır Sa'd er-Reşid), Riyad 1401/1980.

11 Salim Özer, *İbn Kemâl'in İslâm Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risaleleri*, Kayseri 1991 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

12 İbn Kemal Paşa'nın İbn Arabî hakkındaki fetvası için bk. Hüseyin Atay, "İlmî Bir Tenkit Örneği Olarak İbn Kemal Paşa'nın Muhyiddin b. Arabî Hakkındaki Fetvası", *Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara 1986, s. 221-222.

13 İbn Kemal Paşa'nın dil ve edebiyat alanındaki bazı çalışmaları hk.bk. Reşid Abdurrahmân el-'Ubeydî, "İbn Kemâl Paşa'nın Arap Dilindeki Çalışmaları" (çev. Ahmet Yüksel), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* [www.dinbilimleri.com], 2005, cilt: V, sayı: 1, s. 261-277; M. Fatih Köksal, "Metin Tenkidi Usûlü Açısından İbn-i Kemâl Dîvânı", *Berceste*, sy. 39, s. 9-14; Cahit Külekçi, "İbn-i Kemal'in 'Galatü'l-Avam' İsimli Risalesi", *Hikmet Yurdu*, 2012, cilt: V, sayı: 10, s. 261-273; İbrahim Kaya, "Kemal Paşazade'nin Pendname'si", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, cilt: VII, sayı: 2, s. 65-79; Kadir Turgut, "Kemalpaşazâde'nin Hâfız'a Ait Bir Beytin Şerhini İçeren Farsça Risalesi", *Doğu Araştırmaları*, İstanbul 2014, sayı 11, 2013/1, s. 25-48.

14 *Tevârih-i Âl-i Osman*: I. Defter (nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1970, Türk Tarih Kurumu; *Tevârih-i Âl-i Osman*: II. Defter (nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1983, Türk Tarih Kurumu, c. I-II; *Tevârih-i Âl-i Osman*: III. Defter (nşr. Abdullah Satun), İstanbul 2014, Çamlıca Basım Yayın; *Tevârih-i Âl-i Osman*: IV. Defter (metin ve transkripsiyon) (nşr. Koji Imazawa), Ankara 2000, Türk Tarih Kurumu; *Tevârih-i Âl-i Osman*: VII. Defter (nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1954, Türk Tarih Kurumu; *Tevârih-i Âl-i Osman*: VIII. Defter (Transkripsiyon) (nşr. Ahmet Uğur), Ankara 1997, Türk Tarih Kurumu; *Tevârih-i Âl-i Osman*: X. Defter (nşr. Şefâettin Severcan), Ankara 1996, Türk Tarih Kurumu.

7. *Risâletü meziyyeti'l-lisâni'l-Fârisî alâ sâiri'l-elsine mâ hala'l-Arabiyye*¹⁵ (nşr. Hüseyin Ali Mahfûz), Tahran 1952. 8. *Nigâristân* (nşr. Mustafa Çiçekler), İstanbul 1994. 9. *Esrârü'n-nahv* (nşr. Ahmed Hasan Hamid), Dımaşk 2002/1422. 10. *İbni Kemâl'in Dakâyıku'l-Hakâyık*¹⁶ (nşr. Sibel Akman), Ankara 2002 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 11. *et-Tenbîh alâ galati'l-câhil ve'n-nebîh* (nşr. Abdülkâdir el-Mağribî), Beyrut 2014/1435. 12. *Telvînü'l-hutâb* (nşr. Ramazan Ege), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1995 (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).¹⁷

I. RİSÂLE FÎ'Ş-ŞAHSI'L-İNSÂNÎ

A. NÜSHALARI

Kemalpaşazâde'nin insanın biyolojik yönünü meydana getiren beden, melekî yönünü teşkil eden ruh ve insanî yönünü meydana getiren nefis olmak üzere üç unsurdan meydana geldiğini anlattığı eş-Şahsu'l-insânî adlı risalesi, Ahmed Cevdet tarafından neşredilen *Resâilü İbn Kemâl* isimli eserde dokuzuncu risale olarak neşredilmiştir.¹⁸ Ancak bu risalenin adı kütüphane kataloglarında birbirinden farklı çeşitli isimlerle kaydedilmiştir. Bu isimlerden bazıları şunlardır:

-
- 15 İbn Kemal Paşa'nın Farsça hakkındaki görüşleri için bk. İsmail Bayer, "Kemal Paşazade'nin fî Fadîleti'l-Lisâni'l-Fârisî Adlı Risalesinde Fars Diline Ait Görüşleri", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: II, sayı: 3, s. 177-181.
- 16 Bu eserin bir başka neşri için bk. Abdullah Karaca, *Kemal Paşazâde'nin Dekâyıku'l-Hakâyıkı* (Metin-İndeks), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2002, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ayrıca bk. İbrahim Kaya, "Kemal Paşazâde'nin Dekâyıku'l-hakâyık'ı Üzerine Bazı Düşünceler", *Turkish Studies*, Volume. VI/4, 2011, p. 671-704.
- 17 İbn Kemal Paşa'nın eserleri hk.bk. Kemalpaşazâde, *Resâilü İbn Kemâl* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul 1316, I-II; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 105, 109, 499; II, 1219-1220, 1247-1248, 1916, 2021-2023; Brockelmann, *GAL*, II, 597-602; *Suppl.*, II, 668-673; III, 1306; Nihal Atsız, "Kemalpaşaoğlu'nun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, sy. VI (1966), s. 71-112; sy. VII (1972), s. 83-135; Ahmet Uğur, "Dresden'de Kemal Paşa-zade'ye Atfedilen Yazma Eserler", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi], 1977, sayı: 3, s. 314-343; Emrullah Yüksel, "Risâle fî Tahkîkî'r-rûh li Mevlânâ Kemal Paşazade", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu* (haz. S. Hayri Bolay v.dğr.), Ankara 1989, s. 214; Seyyid Bahçıvan, *İbn Kemâl Paşa Ve Ârâuhü'l-İ'tikâdiyye*, Mekke 1414/1993 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (Câmiatü Ümmü'l-Kurâ), s. 92-230; Salim Özer, *İbn Kemal'in İslâm Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risaleleri*, Kayseri 1991 (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Şamil Oçal, *Kemal Paşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 2000, s. 24-51; İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde-Eserleri", *DİA*, XXV, 245-247.
- 18 İbn Kemal Paşa, *Resâil-i İbn Kemal* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul 1316, İkdâm Matbaası, I, 97-101.

Risâle fî'ş-şahsî'l-insânî (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3475, 3676, 3677; Fatih, nr. 5381, 5388, 5390, 5403, 5427; İbrahim Efendi, nr. 855; İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3650, 3723; Kasidecizade, nr. 694; Şehid Ali Paşa, nr. 2725; Tırnovalı, nr. 1849).

Risâle fî tahkîki'ş-şahsî'l-insânî (Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi, nr. 2816).

Risâletü'l-acîbe fî tahkîki şahsî'l-insânî (Konya Bölge Ktp. 224).

Risâle fî hakîkati'l-insan (Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 847; H. Hüsni Erdem, nr. 121; İbrahim Efendi, nr. 855).

Risâle fî keyfiyyeti'l-cismi'l-insânî ve heykelihî ve nefsihî (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 836).

Risâle fî heykeli'l-insânî (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4794, 4797; Bağdatlı Vehbi, nr. 25, 2041; H. Hüsni Paşa, nr. 340).

Risâle fî heykeli'l-mahsûsi'l-insânî (Süleymaniye Ktp., Pertevniyal, nr. 952; Pertev Paşa, nr. 615; Yazma Bağışlar, nr. 606; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1580).

Risâle fî tahkîki'l-heykeli'l-insânî (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 2041; Halet Efendi, nr. 828; Hamidiye, nr. 186; Hekimoğlu, nr. 937; Atıf Efendi Ktp. Atıf Efendi, nr. 2817).

Risâle fî'r-ruh ve hakikati'l-insân/insaniyye (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 708; Âşir Efendi, nr. 441; Bağdatlı Vehbi, nr. 2155; Dârülmesnevî, nr. 55; Esad Efendi, nr. 3632, 3665; Laleli, nr. 2433, 3673, 3682; Reşid Efendi, nr. 1005).

Risâle fî'r-rûh (Süleymaniye Ktp., Dârülmesnevî, nr. 55/9; Fâtih, nr. 5337/4; H. Hüsni Paşa, nr. 70).

Risâle fî beyânî'r-rûh (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 4820; Esad Efendi, nr. 1475, 1694, 3523/20, 3551, 3646, 3652, 3787/6, 3790, ; Hasan Hüsni Paşa, nr. 135/3; Amcazâde Hüseyin, 451; Bağdatlı Vehbi, nr. 447; Fatih, nr. 5337; Hekimoğlu, nr. 936).

Risâle fî hakîkati'n-nefs ve'r-rûh (Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 7915; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3632; H. Hüsni Paşa, nr. 509; Hafid Efendi, nr. 452; Tırnovalı, nr. 1864).

Risâle fî beyânî'r-ruh ve'l-cism (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3523).

Risâle fî tahkîki'r-rûh (Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 3185, 3541, 5999, 8023, 105766/10; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1991; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, O.E. nr. 602, vr. 226a-227a; K538, vr. 1b-5a).

Risâle fi tahkiki rûhi'l-insânî (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 815; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1991; Hamidiye, nr. 188; Laleli, nr. 3030; Reisülküttâb, nr. 1155).

Risâle fi beyâni mâhiyyeti'n-nefs (Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş, nr. 556/23)

Risâle fi beyâni'n-nefs ve'r-rûh (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3587, 3767/11; Mihrişah Sultan, nr. 203/5; Nuruosmaniye, nr. 4356/6).

Risâle fi'n-nefs ve'r-ruh ve'l-beden (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 3271).

Risâle fi beyâni'n-nefs ve'r-rûh ve'l-beden (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3646/24; Osman Huldi Öztürkler, nr. 27/18).

Risâle fi hakîkati'r-ruh ve'l-kalbi ve'n-nefs (Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1014).

Söz konusu risaleyi tahkik eden Musa Koçar, ona isim olarak muhtevasıyla örtüşmesi sebebiyle Süleymaniye Kütüphanesi Osman Huldi Öztürkler nüshasında kaydedilen “*Risâle fi beyâni'n-nefs ve'r-rûh ve'l-beden*” adının verilmesini tercih etmiştir.¹⁹

Biz ise, risalenin “İnne’ş-şahsa’l-insânîyye” diye başlaması ve şayet yazar eserine özel bir ad vermemişse, risalenin ilk başlayan kelime veya terkiplerle anılmasının Osmanlı ilim ve kültür tarihinde bir gelenek olması, risalede insan şahsiyeti ve onu meydana getiren unsurlardan bahsedilmesi ve böylece isim olarak kullanılan söz konusu terkip ile eserin içeriğinin uyumlu bulunması ve nihayet basılı kaynaklarda daha ziyade bu terkinin tercih edilmiş olması gibi sebeplerle söz konusu eserin *Risâle fi’ş-şahsı’l-insânî* adıyla anılmasının daha isabetli olacağı kanaatine vardık.²⁰

19 Musa Koçar, “İbn Kemal’in *Risâle fi Beyâni’n-Nefs ve’r-Ruh ve’l-Beden* Adlı Eseri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/1, sayı: 10, s. 1, 10, 14.

20 Ali Öge, İbn Kemal’in felsefe ve kelam ilmiyle ilgili eserlerini sayarken 25. Sırada *Risâle fi hakîkati’n-nefs ve’r-ruh*, 26. Sırada *Risâle fi beyâni’r-rûh ve’l-cesed’i* iki ayrı eser olarak zikretmiş, 32. Sırada ise *Risâle fi şahsı’l-insânî*’yi anlatırken bu risalenin *Risâle fi tahkiki’l-heykeli’l-mahsûsi’l-insânî*, *Tavriya, Ruh, en-Nefs ve’r-rûh* gibi isimlerle anıldığını söylemiştir. Bk. Ali Öge, *Şeyhu’l-İslam İbn Kemal ve Sünnîlik Anlayışı*, Konya 2011, Hüner Yayınevi, s. 104. Ancak Öge, İbn Kemal’in *Risâle fi’ş-şahsı’l-insânî* adlı eserinden *Risâle fi heykel’il-insân*, *Risâle fi şahsı’l-insânî*, *Hakikatü’n-nefs ve’r-rûh*, *Risâle fi beyâni’n-nefs ve’r-rûh ve’l-beden*, *Risâle fi beyâni’r-rûh ve’l-cism*, *Risâletü’n-nefs ve rûh* adlarıyla ayrı ayrı alıntılarda bulunmuş ve alıntı yaparken de adı geçen risalelerin hepsinin aynı eser olduğuna işaret etmemiştir. Bk. Öge, *a.g.e.*, s. 258, 260-261, 264-265, 266, 267-268.

B. TERCÜMELERİ

Kemalpaşazâde'nin *Risâle fî'ş-Şahsı'l-İnsânî* adlı eseri kültür tarihimizde geniş yankılar yapmış, başta kelim, İslam felsefesi ve tasavvuf olmak üzere çeşitli alanlarda tartışılmıştır. Bu sebeple de hem Osmanlı hem Cumhuriyet döneminde adı geçen risale üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Osmanlılar döneminde söz konusu risale iki defa tercüme edilmiş olup bunlardan birisi yazma (mahtûta) halinde, diğeri ise basılmıştır.

Şimdi söz konusu risale üzerinde yapılan çalışmalarını yakından tanımayaya çalışalım:

1. *Risâle-i Tahkîk-i Şahs-ı İnsânî*

Risâle fî'ş-Şahsı'l-İnsânî'nin bu tercümesinin kim tarafından ve ne zaman yapıldığını ne yazık ki tespit edemedik. Ancak bu tercümenin şu ana kadar iki nüshasına ulaştık. Bunlardan birincisi İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, OE_Yz_0699/11, 124a-126b'de, ikincisi ise Milli Kütüphane, Yz. A 2196/8'de 73b-77b arasında *Şahs-ı İnsân(inin) Tahkîki* adıyla kayıtlı bulunmaktadır.

Bunlardan İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunan nüsha istinsah tarihi bakımından daha eski olduğu için makalemizin sonundaki neşirde bu nüshayı esas aldık. Ancak neşir sırasında onu Milli Kütüphane nüshasıyla da karşılaştırdık ve Atatürk Kitaplığı nüshasında bulunmayıp da Milli Kütüphane nüshasında bulunan bazı kelime, cümle ve cümlecikleri parantez içerisinde verdik ve böylece iki nüshayı birleştirmiş olduk. Bu karşılaştırmalar sırasında, Atatürk Kitaplığı nüshasının erken tarihli olması yanında, daha tam ve doğru ifadeler ihtiva ettiği, Milli Kütüphane nüshasının ise ona göre daha eksik ve bazen hatalı kelimeler içerdiği görülmüştür. Ayrıca, söz konusu bu ikinci nüshanın varlığı, adı geçen tercümenin –henüz ulaşamadığımız- daha başka nüshalarının da bulunduğu anlamına gelmektedir. Bu arada, Atatürk Kitaplığı'nda bulunan nüshanın ilk iki paragrafı mütercim tarafından yazılmış bir “önsöz” mahiyetindedir.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, OE_Yz_0699'daki mecmuada on üç risale bulunmaktadır.²¹ Söz konusu risalelerden birincisi

21 Söz konusu risaleler sırasıyla şunlardır: 1. *Makâle-i kudsiyye li-Hazreti Şeyh Hüdâî maa şeyhihî Hazreti Üftâde kaddesallahu sırrahüma* (vr. 2). İstinsah tarihi 1176 Safer ayı (vr. 18b). Burada bahsedilen Şeyh Aziz Mahmud Hüdâî'nin ölüm tarihi 1038/1628'dir. 2. *Şerhun li-Hazreti*

olan *Makâle-i kudsiyye li-Hazreti Şeyh Hüdâî maa şeyhîhî Hazreti Üftâde*'nin istinsah tarihi 1176 Safer ayı (vr. 18b), ikinci risale olan *Şerhun li-Hazreti Mısrî Kelimâti Hazreti Yunus Emre çıkdım erik dalına*'nın istinsah tarihi 1176 Safer'in sonları, altıncı risale *Şifâü'l-kulûb ve likâü'l-mahbûb*'un istinsah tarihi 1156 (vr. 86a), yedinci risale *Risâle-i Muhammed Neseî*'nin istinsah tarihi 1090 (vr. 93a), dokuzuncu risale *Kitâbu Menâzili'l-ârifin*'in istinsah tarihi ise 1090 Muharrem (vr. 121b) olarak belirtilmiştir.

Bu istinsah tarihlerinden en erken olanı *Risâle-i Muhammed Neseî*'nin (1090/1679), en geç olanı ise *Şerhun li-Hazreti Mısrî Kelimâti Hazreti Yunus Emre çıkdım erik dalına*'nın istinsah tarihidir (1176/1762 Safer/Eylül ayının sonları). Dolayısıyla bu mecmuada bulunan ve aynı kalemden çıktığı anlaşılan risalelerden birisinin 1679 yılında, diğerinin ise aynı müstensih tarafından 1762 yılında yani 83 yıl sonra yazılmış olması pek mümkün gözükmemektedir. Kaldı ki, müstensih ilk risaleyi kaleme aldığı tarih olan 1679 yılında müstensihlik yapabilecek bir yaşta yani yaklaşık 20-30 yaşlarında olduğu kabul edilmesi halinde, onun son tarihli nüshayı yüz yaşını geçtiği bir sırada yazmış olması lazım gelir. Dolayısıyla, bu risalelerde

Mısrî Kelimâti Hazreti Yunus Emre çıkdım erik dalına (vr. 19). İstinsah tarihi 1176 Safer'in sonları (vr. 26b). Bu eserin sahibi Niyazî-i Mısrî'nin ölüm tarihi 1105/1694'dür. 3. *Âhiretnâme-i İbni Ferište rahmetullahi aleyh* (vr. 32). İstinsah tarihi yok (vr. 43b). Bu eserin sahibi olan Abdülmeccid b. Abdülaziz et-Tirevî İbn Ferište'nin ölüm tarihi 801/1399'dür. 4. *Makâmâtü Kitâb-i Muhyiddin Arabî* (vr. 45). İstinsah tarihi 1089 (vr. 51a). Bu risalenin müellifi Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin ölüm tarihi 638/1240'dır. 5. *Pendnâme-i Baba Kaygusuz* (vr. 52). İstinsah tarihi yok (vr. 67b). Bu eserin müellifi olan Kaygusuz Abdal'ın tahmini ölüm tarihi 848/1444'dür. 6. *Şifâü'l-kulûb ve likâü'l-mahbûb* (vr. 69). Müellifi tespit edilemeyen bu risalenin istinsah tarihi 1156'dır (vr. 86a). 7. *Risâle-i Muhammed Neseî* (vr. 87). İstinsah tarihi 1090 (vr. 93a). Bu eserin yazarı olan Aziz b. Muhammed en-Neseî'nin ölüm tarihi 533/1138'dir. 8. *Tarîkatnâme-i Üsküdüârî Mahmud Efendi* (vr. 94). İstinsah tarihi yok (vr. 98a). Bu eserin sahibi olan Şeyh Aziz Mahmud Hüdâî'nin ölüm tarihi, yukarıda belirtildiği üzere, 1038/1628'dir. 9. *Kitâbu Menâzili'l-ârifin* (vr. 99). İstinsah tarihi 1090 Muharrem (vr. 121b). Bu eserin müellifi olan Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ârif ez-Zilî es-Sivasî'nin ölüm tarihi 1006/1597'dir. 10. *Aşknâme-i manzûm Şâhidî Efendi* (vr. 122). İstinsah tarihi yok (vr. 123b). Bu eserin yazarı İbrahim Şâhidî Efendi'nin ölüm tarihi 957/1550'dir. 11. *Risâle-i İbn Kemal Paşa* (vr. 124). İstinsah tarihi yok (vr. 126b). İbn Kemal Paşa'nın ölüm tarihi, makalemizin başında da geçtiği üzere 940/1534'dür. 12. *Risâle-i Sivâsî* (Hazreti Şeyh Sivasî Efendi bir saatte söylemişlerdir bu risaleyi) (vr. 127). İstinsah tarihi yok (vr. 129b). Bu eserin sahibi de yukarıda adı geçen Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ârif ez-Zilî es-Sivasî olup ölüm tarihi 1006/1597'dir. 13. *Kasîde-i Keştî* (vr. 130). İstinsah tarihi yok (vr. 132b). Bu eserde Âgehî Mansur Çelebi'nin (ö. 974/1566) *Kasîde-i Keştî*'sine Molla Mehmed Efendi'nin yazdığı tahmis yer almaktadır. Ne var ki, adı geçen Molla Mehmed'in (Monla Mehmed) şuarı tezkirelerindeki Mehmed'lerden hangisi olduğu tespit edilememiştir. Âgehî'nin kasidesine yazılan tahmisler için bk. A. Tietze, "XVI. Asır Türk Şiirinde Gemicî Dili, Âgehî Kasidesi ve Tahmisleri", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt, IX, İstanbul, 1951, s. 113-137

geçen tarihlerden bazılarının belki de adı geçen eserin müellifinin veya herhangi bir müstensihinin ferağ kaydı olabileceği ve elimizdeki mecmuanın müstensihinin de bu tarihi aynen yazmış olacağı akla gelmektedir.

Öte yandan, risalelerde belirtilen tarihler iki grupta toplanabilir. Bunlardan bir grup 1156, 1176 safer ayı ve 1176 safer ayının sonları, diğer grup ise 1090 ve 1090 muharrem ayıdır. Bize göre, bu tarihlerden 1156 ve 1176 tarihleri, araştırma konumuz olan *Risâle-i Tahkîk-i Şahs-ı İnsânî*'nin mütercimini tespit edebilmek bakımından tercihe daha şayan gözükmektedir. Zira söz konusu mütercimin en azından bu tarihlere kadar yaşayan biri olma ihtimali, 1090 tarihlerinde veya daha öncesinde yaşayan biri olmasından daha güçlüdür. Ayrıca, *Makâle-i kudsiyye li-Hazreti Şeyh Hüddâi maa şeyhîhî Hazreti Üftâde*'nin 1176 Safer ayında (vr. 18b), *Şerhun li-Hazreti Mısrî Kelimâti Hazreti Yunus Emre çıkdım erik dalına*'nın 1176/1762 Safer'in sonlarında tamamlandığının belirtilmesi, müstensihin iki risaleyi de aynı ayda istinsah ettiği anlamına gelir ve bu da üzerinde çalıştığımız risaleyi tercüme eden kişinin adı geçen tarihlerde veya ondan önce yaşamış bir kimse olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Diğer taraftan, Milli Kütüphane katalogunda Yz. A 2196/8'de kayıtlı bulunan *Şahs-ı İnsân Tahkîki* (73b-77b) risalesinin adı, söz konusu risalenin bulunduğu mecmuanın fihristinde *Şahs-ı İnsânînin Tahkîkinde Kemalpaşazâde'nin Türkî Risalesi* şeklinde geçmekte, risalenin müstensihi Türbedâr-ı Merkez Efendî Derviş Ahmed eserin sonunda (73b), "Harrarahû Derviş Ahmed Türbedâr-ı Hazreti Merkez Efendi kuddise sırruhû sene 1227" yazmaktadır. Buna göre Derviş Ahmed bu risaleyi 1227/1812 tarihinde istinsah etmiştir.

Risâle-i Tahkîk-i Şahs-ı İnsânî'nin bize göre ilginç tarafı hem güzel bir Türkçe ile tercüme edilmiş olması hem de tercümenin bir Osmanlı mutasavvıfı tarafından yapılmış olmasıdır. Bu durum Türkçenin bir ilim dili olarak kabiliyet ve kapasitesi yanında, dönemin Osmanlı mutasavvıflarının yüksek ilim ve kültür seviyesini göstermektedir. Ancak yine de bu eserin *Resâil-i İbn Kemal* içerisinde yer alan *Şahs-ı'l-İnsânî* risalesinin²² bazı cümlelerinin atlanması suretiyle yapılmış eksik bir tercüme olduğunu ifade etmeliyiz.

Tercümenin latinizesi sırasında metnin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için tarafımızdan birtakım noktalama işaretleri ve açıklayıcı dipnotlar konmuştur.

22 İbn Kemal Paşa, *Resâil-i İbn Kemal*, I, 97-101.

2. Şahs-ı İnsânî

Risâle fî ş-şahsı'l-insânî'nin ikinci tercümesi ise Manastırlı el-Hâc Hâfız Dâvud Paşa tarafından yapılmıştır.²³

Hâfız Dâvud Paşa *Dîn-i İslam Hediyesi* (İzmir 1326-1328, Köylü Matbaası) adlı eserinde, Kemalpaşazâde'nin Arapça risalelerinden bazılarını tercüme etmiştir. Bu tercümeleden biri de "Şahs-ı İnsânî" risalesidir (s. 12-18). Adı geçen tercümenin en önemli özelliği, tercümede Kemalpaşazâde'nin metnine sadık kalınmış olmasıdır. Günümüz Türkçesine yakın olan bu tercüme, Arapça bilmeyenler tarafından anlaşılabilir açıklıktadır. Bu sebeple de söz konusu tercümenin günümüz Türk okuyucusuna duyurulmasını uygun bulduk. Yine bu tercümenin gerekli gördüğümüz yerlerinde bazı açıklamalar yaptık, ayet ve hadislerin kaynaklarını verdik. Dolayısıyla, bu tercümede geçen bütün dipnotlar tarafımızdan konmuştur.

3. Meral Yapıcı, *İbn Kemal Paşa'nın Hayatı Ve Eserleri Ve İnsan Şahsiyeti Hakkındaki Risalesinin Tercümesi, Ankara 1987.*

Bu tercüme Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Tercümenin başında Kemalpaşazâde'nin hayatı ve eserleri anlatılmıştır (Kütüphane nüshası için bk. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 922. 97. YAP. İ).

4. Emrullah Yüksel, "Risâle fî tahkîki'r-rûh li-Mevlânâ Kemal Paşazâde"²⁴

Bu makalede Emrullah Yüksel, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü Ağâh Sırrı Levent yazmaları no. 610'da kayıtlı Risaleler Mecmuasının 1a-5a varakları arasında *Risâle fî tahkîki'r-rûh* adıyla yer alan *eş-Şahsı'l-insânî* risalesini özet olarak tercüme etmiştir.

23 Şamil Öçal, *Şahs-ı İnsânî* adlı bu tercümeyle ulaşmakla birlikte, mütercimini adını tespit edememiş ve "Şahs-ı insânî adlı bu risalenin 1326-28 yılında bilinmeyen bir mütercim tarafından yapılan tercümesinde..." demiştir. Bk. Şamil Öçal, *Kemal Paşazâde'nin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, s. 421, dipnot no. 1120.

24 Emrullah Yüksel, "Risâle fî tahkîki'r-rûh li-Mevlânâ Kemal Paşazâde", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu* (nşr. S. Hayri Bolay ve diğ.), Ankara 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 214-217.

5. Musa Koçar, "İbn Kemal'in Risâle fî Beyânî'n-Nefs ve'r-Ruh ve'l-Beden Adlı Eseri"²⁵

Bu makalede Musa Koçar söz konusu risale için *Risâle fî Beyânî'n-Nefs ve'r-Ruh ve'l-Beden* adını tercih etmiş ve çeşitli yazma nüshalarını esas alarak Arapça tahkik etmiştir.

Cumhuriyet döneminde yapılan bu çalışmalarda, *Risâle fî'ş-şahsî'l-insânî*'nin Osmanlı döneminde yapılan ve yukarıda adı geçen tercümelerinden bahsedilmemiştir.

Şimdi Kemalpaşazâde'nin *Risâle fî'ş-şahsî'l-insânî* adlı eserinin içeriğinin bazı temel İslam ilimleri açısından değerlendirilmesini başka bir çalışmamıza havale ederek²⁶, bu eserin yukarıda adı geçen iki tercümesinin çevrim yazılarını vermek istiyoruz:

RİSÂLE FÎ'Ş-ŞAHSÎ'L-İNSÂNÎ'NİN OSMANLILCA TERCÜMELERİ

A. RİSÂLE-İ TAHKİK-İ ŞAHS-I İNSÂNÎ²⁷

HÂZÂ RİSÂLE-İ Bİ-İBNİ KEMAL PAŞA

BİSMİLLAHİRRAHMÂNİRRAHÎM

(vr. 124a) Hamd bî-gâye ve şükr bî-nihâye ol hâlik-ı enâm kim heyâkil-i mahlûkâtan heykel-i insânı temyîz idüb bir cism-i kesf-i zulmânî iken kesâfet-i hayvâniyetten gidüb bir cism-i latîf-i nûrânî ana rûh-i sâni kılûb kalbine sirâyet ile anı hissedâr idüb müstenîr eyledi ve esrâr-ı ilâhiyyesinden sırr-ı şerîf i' tâsî ile ecnâs-ı halâyıkdan emânet için nev'-i insânı ihtiyar kılub sâirini ana esîr eyledi ve salât ve selâm ve husûsan efdalühüm fi'z-zât ve's-sıfât Muhammed Mustafâ'nın üzerine olsun ve âl-i tâhirîn ve ashâb-ı tayyibîn üzerine olsun rıdvânullahi teâlâ aleyhim ecmaîn.

25 Musa Koçar, "İbn Kemal'in Risâle fî Beyânî'n-Nefs ve'r-Ruh ve'l-Beden Adlı Eseri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/1, sayı: 10, s. 1-23.

26 Bu konuda "Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) *Risâle fî'ş-Şahsî'l-İnsânî* Adlı Eserindeki Bazı Görüşlerinin Değerlendirilmesi" adıyla ayrı bir çalışma yapmış bulunmaktayız.

27 Kemalpaşazâde, *Risâle-i Tahkik-i Şahs-ı İnsânî*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kıtaplığı, OE_Yz_0699/11, vr. 124a-126b. Metnin parantez içinde geçen ifadeleri için bk. a.m.lf., *Şahs-ı İnsân Tahkiki*, Milli Kütüphane, Yz. A 2196/8, vr. 73b-77b.

Ey tâlib-i ma'rifet-i ilâhiyye ve ey tâlibi ve râgib-ı esrâr-ı rubûbiyye! Ol merhum ve mağfûr, efdal-i fudalâi'l-müteahhirîn, câmi-i ulûmi'l-müctehidîn, el-ferîdü fî devrihî, el-müftî fî asrihî a'nî eş-şehîr bi-İbn Kemal Paşa yesserallahu lehû fî makâmi'l-Firdevsi cemâa mâ yeşâu şahs-ı insânînin tahkîkinde bir risâle yazmışlar ki, ulemâ-ı ızâm katında makbûl ve matlûb ve meşâyih-i kirâm müşâhadesine muvâfık ve yanlarında mer'â ve mergûb ile olsun. Bu fakîr ve hakîr, galilü'l-bidâi ve kesîru't-taksîr, "Küntü kenzen mahfiyyen"²⁸ hadis-i şerîfini fikr eyledim, meşâyih-i güzîn akvâlini zikr eyledim. Gördüm ki, halk-ı mahlûkâtından maksûd ma'rifet-i hakdır, tevhîd-i ferdi mutlakdır, Allah'ı bilmek ve anlamaktır. Resûl aleyhisselâm "Men arafe nefsehû fe-kad arafe rabbehû"²⁹ buyurmuşlardır. Yani "şol kimse kim, kendüyi anladı, tahkîk ol kimesne hakkı anladı" demek olur ki, kendüyi anlamak neyle olur? Sülûk ile olur. Sülûk teveccüh ile olur. Teveccüh meyl-i kalb-i şahs-ı insânîyi icmâlen bilmek ile olur, şahs-ı insânînin beyânı tahkîk ile (vr. 124b) olur. Eyle olsa şahs-ı insanın tahkikinde, bu risalede olan tahkikin fevkinde bir tahkik dahi olmaz. Ehl-i zâhire bunun verâsında bir tebyîn-i hakîkî olmaz. O bile min vechin ma'rifet-i ilâhiyyeye mukaddime kılunduğu ecilden, âmme-i tâlibiyyeden lafz-ı Arabî ile istînâsı olmayın ihvâna istifâde âsân olmak için Türkî lisana tercüme eyledim. Tâ bu ifadeden müstefid olan vâsılın duası ile Hak celle ve alâ bu bî-basîret ve bî-sîret garîg-ı bahr-i gaflet bende-i (bî-dermânî) dahî "Men kâne fî hâzihî a'mâ fe-hüve fî'l-âhireti a'mâ"³⁰ ayetine mâ-sadak eylemeye. Âmin, ya Muîn bi-hürmet-i Muhammedi'l-Emîn salâvâtullahi aleyhi ve alâ âlihî ecmaîn.

Ve ba'dehû: Şöyle malûm ola ki, şahs-ı insânî zâhiren ruhdan kat-ı nazar bir cesed-i zulmânîdir. Evvel ömründe yani oğlancıklık âleminde eksikdir, tâ yigit olunca kemiyet olucak, kemâlin budur. Kocalık vaktine değin kemâl üzre

28 "Küntü kenzen mahfiyyen" (Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi arzu ettim; bilineyim diye mahlûkatı yarattım) sözü sahih bir hadis olmayıp mevzudur (uydurma). Bk. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Makâsıdu'l-Hasene* (nşr. Abdullah Muhammed es-Siddîk), Beyrut ts., Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, s. 327 (nr. 838); Ali b. Muhammed el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa fî'l-ahbâri'l-mevzûa* (nşr. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ), Beyrut 1406/1986, el-Mektebetü'l-İslâmî, s. 269 (nr. 353); İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlî'l-ilbâs* (nşr. Yusuf b. Muhammed el-Hâc Ahmed), yy., ts., Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, II, 155 (nr. 2016); Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara 2000, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 98-99.

29 "Men arafe nefsehû fe-kad arafe rabbehû" (Nefsini bilen Rabbinin de bilir) sözü sahih bir hadis olmayıp mevzudur (uydurma). Bk. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Makâsıdu'l-Hasene*, s. 419 (nr. 1149); Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa*, s. 337. (nr. 506); Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 309 (nr. 2532); Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 229-230, 329.

30 "Her kim bu dünyada (manen) kör ise âhirette de kördür ve gidişçe daha şaşkıncıdır" (el-İsrâ 17/72).

sâbittir; artmaz ve eksilmez. (Sonra yine eksilmekle başlar, insan didiklerinin eksikliği) halinden kemali haline değin zamanına sinn-i sıbâ dirler. Kemâl halinden kocalık vaktine varıncaya değin zamanına sinn-i kuhûl dirler. Kocalığından ahir ömrüne varıncaya değin zamana sinn-i şeyhûhat dirler. Velhâsıl insan didikleri artub eksildiği bu cesediyledir. (İnsan didikleri zâhirin hâli böyle). Amma insan didiklerinin içerisine nazar idicek, bir cism-i latîfdir, bu cesede sirâyet eylemiştir. Tâze açılmış gülün suyu ol güle nice sirayet eylemiştir, ol gülün suyunu çıkarsalar kurı yaprak kalur, letâfeti ve nûrı kalmaz. Amma ol su güle sirayet eylemek ile letâfet virmiştir. Bi-aynihî bu insandır, gülleri dahî ruhdur, (ruhdan) kat-ı nazar gözükken cesed ile suyu çıkmış gül yaprağına benzer. Amma gül suyunun güle sirayeti gibi bu cism-i latîf ruh kılunub içerisine sirayet eylemiştir ve nurlandırmıştır ve letâfet virmiştir. Bu cism-i latîf evvel ömründen âhirine değin kâmilidir, artmaz ve eksilmez. Bu cesed bir nesneyi işitdiği ve gördüğü ve bildüğü o cism-i latîf-i nûrânî iledir. Ol cism-i latîfsiz bu cesed cemâddır. Amma bu cism-i latîf ol cesed sırrına diridir, idrâki vardır. Hatta İmam Fahri Râzî rahmetullahi aleyh *Tefsîr-i Kebîr*'inde³¹, “İnsan didikleri bu cesed değildir, zira bu cesed artar ve eksilür. Bunda şüphe yokdur ki, insan didikleri bu cesed değildir, bir bâki nesnedir, evvel ömründen âhir (vr. 125a) ömrüne değin kâmilidir, artmaz ve eksilmez hatta “sen – ben” deyiş işaret olunan bu cesed değildir; ol cism-i latîfdir ki, bu cesede sirayet eylemiştir. Ol cism-i latîf ile bu cesedin hakikatleri (bir değildir; hakikatleri) bir olmadığı için bu cesed fâsid olsa yani ecel irse ol cism-i latîf-i nûrânî fâsid olmaz, belki âlem-i semâvâte urûc ider, âlem-i kudse ve tahârete varır, belki âlem-i semâvâte urûc eyler, eğer saîdlerden olursa. Amma eğer şakîlerden olur (ise), cahîme ve âfet âlemine varır. Böyledir insanın içerüsünün hâli böyledir. Amma içeruden içeru bir sırr-ı şerîfî vardır, bir latîf-i rabbânîdir (mâyetullah ve tevfiğ-i Rabbânî derler). Onun (ol sırrın) vafında lisan âcizdir hatta Peygamberimiz aleyhisselâmdan kâfirler ruhun hakikatinden sual eyledikleri vakit, “er-Rûhu min emri Rabbi”³² deyu buyurdıkları ol sırr-ı şerîfdir demişler.

Bu takrirce, insan dediklerinin üç tarafı oldu: Bir tarafı cesed-i zulmânî ve bir tarafı cism-i nûrânî ve bir tarafı dahi sırr-ı şerîf-i rabbânî.

31 Fahreddin er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî (et-Tefsîru'l-Kebîr veya Mefâtîhu'l-gayb)*, Beyrut 1401/1981, Dâru'l-Fikr, XXI, 37-54.

32 “er-Rûhu min emri Rabbi” ayeti için bk. “Sana ruhun ne olduğunu soruyorlar. De ki: Ruh, Rabbin emrinden ibarettir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir” (el-İsrâ 17/85).

Amma cesediyle hayvandır, (âlem-i mülk dirler) bu görünen dünyada gören yani yeryüzünde cesedi ile bu dünya âleminde gayri âleme varamaz.

Amma cism-i latîfiyle melekdir, melekût âlemidir bir âlem dahî vardır, ol âlemde cism-i latîfiyle seyreyler cesedi bunda iken.

Fe-emmâ sırr-ı şerîfi ile insandır. Ceberrût âlemi dirler bir âlem dahî vardır. Ol âlemde sırr-ı şerîfiyle seyr eyler, cesed dedikleri görünen el, ayak ve göz ve kulak ve sâir a'zâ yani beden didikleridir.

Ammâ cism-i latîf ol ruhdur ki, anı melekü'l-mevt kabz eyler.

Fe-emmâ sırr-ı şerîf ol nefsi mücerrede der ki, anı Hak celle ve 'alâ yed-i kudretiyle kabz eyler dimişler. Kurtubî Hazretleri (rahimehullah) *Tezkire*³³ adlı kitabında yazmıştır ki, "Ruh bir cism-i latîfdir beden şeklinde, hîn-i mevtde bedenden çıkar, semâya urûc eyler, makâmın görür, kefene bile girer, fânî olmaz, evveli var, âhiri yokdur, anın dahî ruhu vardır." Buraya gelince Kurtubî kelimidir. Şöyle malûm ola ki, şol cism-i latîf ki, andan ruhla tabir olunur, beden ile ikisinin mâ-beyninde alâka buhâr-ı latîf vardır, hakîmler ana rûh-i hayvânî dirler, öylece ad virmişler, zira gayr-i hayvânâtın hayâtı ol buhâr-ı latîf ile, insanda olan ruh ki, cism-i latîf-i nûrânîdir, hayvanda yokdur, anıncün (vr. 125b) ol buhâra ruh-ı hayvânî deyü ad virmişlerdir. Mâdâm ki, ol buhârın cesed ile ruhu birbirine rabt itdirmeğe salâhiyeti olub buhar dura, insanda dahî hayâtı bâkîyedir. Şöyle ki, ol cesed ile ruh birbirine rabt itdirmeğe kâbiliyyet gidüb buharduğuna zarurî ruh bedenden çıkar. Filhakîka öldüm didükleri oldur. Ammâ vakit olur ki, buhâr durur iken ruh ihtiyârıyla bedenden çıkub semâvâta tayarân-ı seyr eyleyüb dönüb yine gelüb bedene girmek olur (imiş). Bu hâle (meşâyih-ı izâm) insilâh (fenâ) dirler. Peygamber aleyhisselâm (hazretlerinin) "Ölmezden evvel ölün"³⁴ (deyü) buyurdıkları bu manadır yani zaruri ölüm irüb ruhunuz zaruri bedenden çıkmadan çalışınız, duruşunuz. Şol mertebe safâ tahsil eylemek ki, ruhunuz bedeninizden çıkub semâvâta varub seyr idüb yine bedeninize girmeğe kâdir olun demek olur dimişler.

33 Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire* (nşr. es-Sâdik b. Muhammed b. İbrahim), Riyad 1425, Mektebetü Dâri'l-Minhâc, I, 367-369.

34 "Ölmezden evvel ölün" sözü aslı ve senedi bulunan bir hadis olmayıp daha çok tasavvufa dair eserlerde geçen bir sözdür. Bk. Sehâvî, *el-Makâsîdu'l-hasene*, s. 439 (nr. 1213); Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa*, s. 348 (nr. 539); Abdurrahman b. Ali İbnü'd-Deyba, *Temyîzü't-tayyib mine'l-habis fimâ yedûru alâ elsineti'n-nâsi mine'l-hadîs*, Mısır 1324, el-Matbaatü'l-Âmire, s. 220; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 346 (nr. 2669).

Şöyle malum ola ki, insanın üç tarafına nazar idüb haşri dahî üç kısım eylemişlerdir:

Evvelki haşr budur ki, cemî mevtâlar kabirlerinden çıkub bedenleriyle mahşere cem' olalar. Bu(na) haşr-i âm dirler. Zira bu haşirde büyük küçük cem' olsa gerekdir.

İkinci, bedenlerden insilâh tarikiyla seyru sülûk için ervâh âlemine çıkmadan, buna haşr-i hâs dirler. Zira bu haşir velilere mahsusdur. Bu haşirde dahî enâniyyet-i rûhâniyyet bâkîdir ve bu mertebeden olanlara Hak Teâlâ sıfatlarıyla tecellî eyler. Bu mertebeye sa'y ile varılmak mümkündür.

Üçüncü haşir enâniyyet-i rûhânîden çıkub hüviyyet-i Rabâniyyeye varmaktadır. Buna haşr-i ehass-ı havâs dirler. Bu mertebede Hak Teâlâ zât-ı şerîfi ile tecelli eyler, insanın sırr-ı şerîfi ile haşirdir. Bu haşir Nebî aleyhisselâma mahsusdur, nebîden gayriden olmaz. Allahu a'lem, bu haşir Nebî aleyhisselâm "Benim için Allah'la olacak bir vakit vardır ki, benden gayri evvel oraya varılmaz. Belki melek-i mukarreb bile varamaz"³⁵ buyurdıkları manadır demişler. Bu mertebeye sa'y ile varmak mümkün değildir.

Ve ba'dehû ey şol kimesne kim, bu insan didikleri ne idüğünü zikir olunan tahkîk üzere malum idünüb hidâyet-i hakka mazhar olub kalbden meyle koyub temâmca hakikat-i insanı anlamak ister. Şöyle malum ola ki, ol kalbde (olan) meyl koyub hidâyet tohumudur yerine (vr. 126a) anlamışdır. Eyüce saklamak gerek(dir ki), çürümeyen tohum vaktinde mahsul vire. Nitekim bir yere tohum eksek amma yağmur yağmasa yahud tolu ursa ya bir gayri âfet irse behemâl zâyî olur, yanılmak gerekdir. Çün bir tohumdur ekildi. Cenâb-ı İzzete teveccüh idüb "Ya Rabbi! Sen vaktile yağmur vir ve tolu ve sâir âfetden sen sakla" deyü tazarru ve zârı idüb yağmur yağub âfetden kurtulmak gerekdir, tohum (biçim) vaktinde mahsul vire bi-aynihî, çün bir tohumdur, gül yerinde ekildi, yağmur yağub âfetden bu kalbde ekilen tohumun yağmuru rikkat-i kalbdır, gözyaşdır, âfet irişmesi Allah'dan gayri fâidesüz nesnelere meşgul olmamaktır. Mâdâm

35 "Benim için Allah'la olacak bir vakit vardır ki, benden gayri evvel oraya varılmaz. Belki melek-i mukarreb bile varamaz" sözü sahih hadis mecmualarında yer alan bir hadis olmayıp tasavvuf kitaplarında geçen bir sözdür. Bu söz hk.bk. Sehâvî, *el-Makâsîdu'l-hasene*, s. 356 (nr. 926); Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfûa*, s. 291-292 (nr. 392); Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 202 (nr. 2159); Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 79-80.

ki, bu yolun ehlinin sözlerini kendülerinden ya kitablardan işitmeyi âdet iden kimesneye rikkat-i kalbde (gözyaşı) hâsıl olur, mâsivâyı fikrinden (kalbden) bi'l-küllüyye çıkarır, hidâyet tohumuna kalble meyleder, zikr olunan tarîk üzerine başlana, gitdükçe (artar) kemâle irişür. Feyyâz'da buhl yokdur, her kimse kim yolundan ister ikrardır, eğer avret kabiliyeti miktarı feyz irişür. Amma zamânede eğer âdem ekser-i zamanda çalışsa aceb hâl vardır. Bunu dirler ki, bu yol bir ince yoldur. Bu yoldan (giden) kişi oğlu ve kızı terk idüb medrese ve kâdîlık, el-hâsıl her nesneden vazgelmek gerekdir. Bu bir güç nesnedir, bu kande olacaktır deyü Hakk'a vusulden ümidi kesmişlerdir, bu hataya düşüb bu sözi söyledüğü şeytan ilgâsıyla, nasîhat yüzünden aldanmasıdır. Zira (her) kişi eğer ben ve eğer paşa, eğer müderris, eğer ağa her birisi hizmetinde iken hakka vâsıl olmak (ve hakkı anlamak) mümkündür, zira eğer beğlik, eğer ağalık, eğer gayrısı bunların devlikesi âlemin nizâmına sebebdir, halkdan uzlet idüb terk-i mâsivâ kılanların, bir köşede tekâüd idüb meşgul olmak ile hakkı anlamak için çalışanların mesâlihi için (Hak) tarafından bulunmuş olur bir hidmettir, ibâdetdir. Mâdâm ki, bu risâlede yazılan üzere meyl-i tohumdan kalbine eküp hidmetden hâlî olduğu vakitte gecede veya gündüzde evvel terk-i mâsivâ kılub bi'l-küllüyye uzlet idüb Cenâb-ı İzzet'e meşgul olan azizlerden şefâat taleb idüb rikkat-i kalb ile, göz yaşıyla teveccühi âdet idicek, giderek sanmaduğu yerden bir cezbe dokunur ki, ol bucakda olan azizlere ulaşur. (vr. 126b) Kâbiliyyetine göre, vakit olur anlardan dahi tiz vâsıl olur. Meşâyih(-i ızâm)dan böylece işidüb dururuz. Velhâsıl ekser nâs kalblerinde meyl-i tohumun anamadığı nefisleri mâsivâsına bâkî' (tâbi) olub nefislerinin mağlubı (mahkûmları) olmuşlardır. Ol ecilden gözlerine karartular asılır, olmaz nesnelere bahâne eyler, yoksa Cenâb-ı İzzet'e teveccühe özür bahane olmaz. Bu bizim zikr eyledüğümüz hakka vusûle bir yoldur ki, çok kimesne bu yoldan gâfil olub bu yoldan sülûki baîd görüb zevk-i ilâhîden mahrum olmuşlardır. Ol Cenâb-ı İzzet tarafından mütevakkı'dır ki, ol (zevk-i) ilâhîden mahrum olanlardan itmeye, şimdiye değin mahrum olanlara dahî (tenebbüh) müyesser eyleye. Âmîn yâ Muîn bi-hürmet-i Muhammedi'l-Emîn aleyhi salâvâtullahi ve'n-nâsi ve'l-melâiketi ecmaîn.

B. ŞAHS-I İNSÂNÎ RİSÂLESİ³⁶

Tercüme: Manastırlı el-Hâc Hâfız Dâvûd Paşa

(s. 12) Zâhiren insanın şahsı, kesâfeti hasebiyle nâkis ve kâmil ve neşvünemaya kabiliyeti cihetiyle nâmî ve zulmânî bir ceseddur. Bâtinen letâfeti mülâbesesiyle bir cism-i nûrânî olub suyun güle ve ateşin kömüre sirayeti kabîlinden olarak heykel-i mahsûs sârî, zevâle gayr-i kâbil, akıl ve fehm sebebiyle sıfât-ı kemâli hâmil ve şer'-i şerîf-i rabbânîye mazhariyetle memdûhdur. İmam Râzî tefsirinde³⁷ beyan eylemişlerdir ki, insanı yalnız şu görünen heykel-i mahsûsdan ibaret olmasıyla geçışdirmek gayr-i caiz olub insanın cüzüleri daima neşvünema ve ziyade ve noksan ve kemal ve zevalde bulunur. Bedîhîdir ki, insan insan olması haysiyetiyle ömrünün evvelinden âhirine kadar bâkîdir. Hâlbuki bekası olmayan şey gayr-i bâkîdir. Şu halde her bir kimsenin "ben" diyerek işaret eylemiş olacağı şey mezbûr-ı heykele mugâyir olub bu da suyun küle, yağın sîsama, ateşin kömüre sirayeti kabîlinden olarak mezkûr heykele sirayet iden eczâ-i cismâniyyeden ibaret olmuş olur. Bazı muhakkıklar demişlerdir ki, ömrün evvelinden ahirine kadar baki olan ecsâm işbu heykel-i mahsûsı te'lîf ve teşkil iden ecsâma mahiyet ve hakikatte muhalif olan cisimlerdir. Bu cisimler de li-zâtihâ diri, (s. 13) li-zâtihâ müdrike, li-zâtihâ nûrânîdir. Şu bedene karışdığı vakitte ateşin kömüre sirayeti gibi mezbûr heykele sirayet idüb şu heykel o nur ile nurlanub hareket itdirmesiyle hareket ider. Kaldı ki, şu heykel daima zûbân ve tahallül ve tebeddüdedir. Şu kadar ki, işbu eczâ kendi halinde kalub kendüsüne tahallül asla âriz olmaz. Zira eczâ-i mezkûre şu ecsâm-ı kâlîbiye için hakikaten muhalifdir. İşbu kâlîb fâsid olunca, eğer zümre-i sa'dâddan ise mezbûr ecsâm-ı latife-i nûrâniyye ayrılarak mukaddes ve mutahhar olan âlem-i semâvâta müntehî olur. Eğer zümre-i eşkiyâdan ise âlem-i âfâta gider. İşte yukarıdan buraya kadar şu geçen sözleri okuyunca İbn Sina ve Sühreverdî'nin yazdıkları istidlâlin yani beden ile eczâsının tahallülü sebebiyle şu beden ve eczâsı arafesinde herkesin "ben" ile işaret idüb hakikatinde insandan ibaret olması hususı bâtil olduğu meydana çıkar. Çünkü o istidlâl ile sabit olduğına göre, insanın hakikatinin mezbûr heykel-i mahsûs arkasında olmasından İmam Fahreddin Râzî'nin

36 *Din-i İslam Hediyesi* (İbn Kemâl Merhumun İkdâm Matbaasında Basılan Arapça Risaleleri), trc. Manastırlı el-Hâc Hâfız Dâvûd Paşa, İzmir 1326-1328, Köylü Matbaası, s. 12-18.

37 Fahreddin er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî (et-Tefsîru'l-Kebîr veya Mefâtîhu'l-gayb)*, XXI, 37-54.

zikir itdiği vech üzere, cism-i latîf olması caiz olduğundan nâşî emr-i mücerred olması lazım gelmez.

Velhâsıl ruh-i insânînin hakikatine vâkîf olunca mirâc-ı cismânînin sırrına ittîlâ husûli tabîî ve *Keşşâf*³⁸ tefsirinde zikir (s. 14) olunan işbu hadis ki, Âişe anamız rivayet eylemiştir: “Mâ-fukide cismü Muhammed aleyhisselâm leylete'l-mi'râci ve-lâkin 'urice bi-rûhihi” (Mirac gicesinde Muhammed aleyhisselâmın cism-i mübareki olduğu yerden ayrılmayub ancak göklere ruhiyla çıktı) haberine nazaran, mi'râcın yukarıda geçen ta'rîfât vechile kâlibdan ibaret olan cesedle olmayub ancak heykel-i mahsûsın arkasında olan cism-i rûhiyla vuku bulmuş olması teyid ider.

İşbu kavlin mezâyâsından gaflet idenler zorlanub “miracın ruhun cesedden mefkûd olmayub belki cesed ruh ile beraber göklere çıkmış olmasından ibarettir” diyorlar.³⁹ Ey kâri ve muhatab olan kimse! Sen kesîf olan cesedinle âlem-i melek denilen his ile mütehasis olarak zâhiren âlem-i harekete mazharsın, cism-i latîfin sebebiyle melek olarak âlem-i melûkût denilen hayâl sende bulunmakla âlem-i hareketin bâtınuna da mazharsın, âlem-i kevn ve fesadın kedürâtından nazîf olarak cevherin ile insansın ki, âlem-i ceberrût denilen akıl dahi sende bulunmakla âlem-i sükûna mazhar olmuşundur. Senin cesed-i kesîfin şu heykel-i mahsûsdur. Cism-i latîfin ise ruhundur ki, ölüm meleği onu alır. Senin cevher-i nazîfin dahî şu nefsi mücerredindir ki, sen ölünce Cenâb-ı Hak anı da öldürür. (s. 15) Müfessir Hatîb Şîrbînî Ebû Bekir⁴⁰, Mâlik b. Enes radiyallahu anhdan rivayeten beyan eylemiştir ki, “Melekü'l-mevt yani Azrail aleyhisselâm bir insanın ruhunu kabz idince, Allah Teâlâ Hazretleri de anın nefsinı alır.”⁴¹

38 Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi-zi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücihi't-te'vîl* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavviz – Fethî Abdurrahman Ahmed Hicâzî), Riyad 1418/1998, Mektebetü'l-Ubeykân, III, 493.

39 Ruhun cesedle beraber Kudüs'e kadar gitdiği akâid kitaplarında beyan olunmuşdur. Mütercim.

40 Buradaki Hatîb'den maksat mütercimın zikrettiği gibi Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şîrbînî el-Kâhîrî (ö. 977/1570) değil, Hatîb el-Bağdâdî lakabıyla meşhur olan Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî'dir (ö. 463/1071).

41 Mâlik b. Enes'in sözü için bk. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Beyrut 1427/2006, Müessesetü'r-Risâle, XVII, 19 (Secde suresinin 11. Ayetinin tefsiri sırasında); a.mlf., Kurtubî, *et-Tezkire*, I, 254.

İmam Kurtubî *Tezkire*⁴² nam kitabında yazmıştır ki, “ruh, cism-i latîfdir. Ecsâm-ı mahsûseye müteşâbik -yani balık ağı gibi- geçmiştir, çekilür çıkar, kefenlere sarılır. Evdeki çıkub orada ölmez ve fena bulmaz.”

Ruh hakkında pek çok ihtilaf vuku bulub en sahihi rûh-i cisimdir. Ehl-i sünnet mezhebi de budur. Ve İmam Kurtubî *Tezkire*'sinde yazmıştır ki, “Ruhun ölüb fena bulduğuna kâil ve tenâsüha razı olana mülhîd dinur.” İşte ey kâri! Ruhun ahvâli sana münkeşif olunca âlem-i berzahın (âlem-i berzah, ölüm vaktinden dirilinceye kadar dünya ve âhiret arasında olan âlemdir ki, ölen kimse âlem-i berzaha dâhil olmuş olur) ve ahvâl-i kabrin esrârına ve kabirde olan cismânî lezzet ve eleme ve kabrin cennet bahçelerinden bir bahçe yahud cehennem kuyularından bir kuyu olması hususlarına vukûf hâsıl olur. Ruh ile tabir olunan cism-i latîf ve beden ile tabir edilen cesed-i kesîf aralarında bir buhâr-ı latîf vardır ki, bu buhar ruh ile (s. 16) beden arasında alakadır. Ve hikmetde buna ruh-ı hayvânî dinur. Bu buhar ruh ile beden arasında alaka olmağa selâhiyatdar ve bâkî oldukça hayat kâimdir. O buharın bi'l-intifâ selâhiyetden hurucu anında hayat zâil olub ruh bedenden ızdırârî olarak çıkar. Ve böylece ızdırârî çıktığı gibi, bazen de her ne vakit istenilürse ruh bedenden ihtiyârî olarak çıkub yine bedene avdet ider ki, buna sûfiyyece insilâh dinur. Ve şu da mezbûr buhâr-ı latîfin intifâ itmemiş olması ve hadd-i selâhiyetden çıkmaması cihetiyle ruh ile beden arasındaki alakanın bekâsıyla husûl bulur.

İşte şuracıkda peygamberimizin buyurduğu “Mûtû kable en temûtû” (Ölümden evvel ölünüz)⁴³ sırrı münkeşif olmuş olur.

Kâmillerden bazısı dimişdir ki, haşir âm ve hâs ve ehasdır. Âm: Ecsâdın kabirlerden çıkub mahşere gitmesidir. Haşr-i hâs: Hâl-i hayatlarında seyr ve sülûkde bulunan ervâh-ı uhreviyyenin ecsâm-ı dünyeviyyeden çıkub âlem-i rûhâniyete müntehî olmalarıdır.

Zira ervâh-ı mezkûre sûret-i hayvâniyyeden ölmeden evvel sıfât-ı hayvâniyye-i nefsâniyyeden irade ile ölürler.

Haşr-i ehas: Enaniyet-i (benlik) rûhâniyet kabirlerden çıkub hüviyet-i rabbâniyyeye gidişdir ki, bu da makâm-ı habîbdir. Ancak Cenâb-ı Hak'la (s. 17) yaradılışında ansız olarak kalur. Bu da peygamberimizin buyurduğu

42 Kurtubî, *et-Tezkire*, I, 367-369.

43 “Ölümden evvel ölünüz” sözü hakkında önceki risalenin dipnotunda bilgi verilmiştir.

“Lî ma’allahi vaktün lâ-yeseanî fihi melekün mukarrabün ve-lâ nebiyyün mürselün” (Allah Teâlâ Hazretleriyle benim için bir zaman ve vakit olur ki, o zamana melek-i mukarreb olan Cebrâil aleyhisselam ve hiçbir peygamber nâil olamaz)⁴⁴ sırrı münkeşif olur ki, bu sır sırr-ı vahdetden ibaretdir.

Cenâb-ı Allah “Hâ-mîm”⁴⁵ kavli şerîfiyle, “Rahmân” ism-i celîyle “Muhammed” aleyhisselam arasındaki mâ-bihî’l-iştirâka o sır ile işaret buyurmuştur.

Ölüm ızdırârî ve ihtiyârî olduğu gibi, doğmak dahi iki nevidir. Biri Cenâb-ı Hak’ın yaratması sebebiyle ızdırârî olub bunda kesb ve ihtiyarın hiç dahil yoktur. Bu da zahirdir.

Diğer nevi ise ihtiyârîdir ki, İsa aleyhisselâm “Len yelice melekûte’s-semâvâti men lem yûled merreteyni” (İki kere doğmayan gökler âlemine elbette giremez)⁴⁶ kelâm-ı hikmet ittisâmıyla ikinci ölüme işaret buyurmuştur. Ve Cenâb-ı Allah da Kur’ân-ı Kerîm’de “İn isteta’tüm en tenfüzû min aktârî’s-semâvâti ve’l-ardı fe’n-füzû” (Hey’et-i cismâniyye ve taallukât-ı bedeniyeden tecerrüd idebilirseniz ervâh-ı melekûtiyye ve nüfûs-i ceberrûtiyye silkine dâhil yahud füyûzât-ı ilâhiyyeye vâsil olabilirsiniz), “Lâ tenfüzûne illâ bi-sultân” (Oraya dühûl ve vusûl ancak tevhîd olan hüccet-i (s. 18) beyyine ve tecrîd ve ilim ve amel ile tefrîd ve fenâ fillahi ile olabilir)⁴⁷ buyurmuştur.

Kaynakça

- A. Tietze, “XVI. Asır Türk Şiirinde Gemici Dili, Âgehî Kasidesi ve Tahmisleri”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt, IX, İstanbul, 1951, s. 137-113.
- Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Deyba, *Temyîzü’t-tayyib mine’l-habis fîmâ yedûru alâ elsineti’n-nâsi mine’l-hadis*, Mısır 1324, el-Matbaatü’l-Âmire.

- 44 “Allah Teâlâ Hazretleriyle benim için bir zaman ve vakit olur ki, o zamana melek-i mukarreb olan Cebrâil aleyhisselam ve hiçbir peygamber nâil olamaz” sözü hakkında önceki risalenin dipnotunda bilgi verilmiştir.
- 45 Kuran-ı Kerîm’de “Hâ-mîm” ayetiyle başlayan sureler şunlardır: el-Mü’min 40/1; Fussilet 41/1; eş-Şûrâ 42/1; ez-Zuhruf 43/1; ed-Duhân 44/1; el-Câsiye 45/1; el-Ahkâf 46/1.
- 46 Hz. İsa’ya (a.s.) nispet edilen bu sözün geçtiği bazı kaynaklar için bk. Sühreverdî, *Avâri-fü’l-maârif*, s. V, 74 (Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’l-dîn*, Beyrut ts., Dâru’l-Ma’rife içerisinde), Kemâlüddin Abdürrezâk el-Kâşânî, *Te’vilât-ı Kâşâniyye* (trc. Ali Rıza Doksanyedi), (nşr. M. Vehbi Güloğlu), Ankara 1987, Kadıoğlu Matbaası, I, 48, 110; Muhammed b. İbrahim Sadreddin eş-Şîrâzî, *Şerhu Usûli’l-Kâfi*, s. 41; Molla Sadra, *Mefâtihü’l-gayb*, I, 7, 339, 528 (<http://ar.lib.eshia.ir/71486/1/7>, 26.02.2016); İsmail Hakkı el-Bursevî, *Tefsîru Rûhi’l-beyân*, Dersaadet 1330, II, 43, 96, 174; IX, 256.
- 47 Bu ayet için bk. “*Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin çevresini aşip geçmeye gücünüz yetiyorsa geçin! Ama Allah’ın verdiği bir güç olmaksızın geçemezsiniz ki!*” (er-Rahmân 55/33).

- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ibbâs* (nşr. Yusuf b. Muhammed el-Hâc Ahmed), yy., ts., Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs.
- Ahmed Refik Bey, *Şeyhülislam Ve Müftülenâmlar, İlmiyye Salnâmesi, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye* 1916/1334, Matbaa-i Âmire.
- Aktaş, Mehmet, *Kemalpaşazade'nin Zihni Varlık Risalesi: Tahkik Ve Değerlendirme*, İstanbul 2014 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altınay, Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Ahvâli: İbn-i Kemal Ahmed Şemsüddin Efendi", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1964, cilt: III, sayı: 5.
- Altunsa, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, Ayyıldız Matbaası.
- Atay, Hüseyin, "İlmî Bir Tenkit Örneği Olarak İbn Kemal Paşa'nun Muhyiddin b. Arabî Hakkındaki Fetvası", *Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara 1986.
- Atsız, Nihal, "Kemalpaşaoğlu'nun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, sy. VI (1966).
- Ayvansaraylı Hafız Hüseyin, *Hadikatü'l-cevâmi* (nşr. İhsan Erzi), İstanbul 1987, Tercüman Yayınları, I.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (trc. Coşkun Üçok), Ankara 1982, Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asârü'l-Müsânnifin*, I (nşr. Kılıslı Rifat - İbnülemin Mahmud Kemal); İstanbul 55-1951, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bahcıvan, Seyyid, *İbn Kemâl Paşa Ve Ârâuhü'l-İ'tikâdiyye*, Mekke 1993/1414 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (Câmiatü Ümmü'l-Kurâ), ss. 230-92.
- Bayer, İsmail, "Kemal Paşazade'nin fî Fadîleti'l-Lisânî'l-Fârisî Adlı Risalesinde Fars Diline Ait Görüşleri", *Miütefekkîr Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: II, sayı: 3, ss. 181-177.
- Brockelmann, Carl, "Geschichte der Arabischen Litteratüre (GAL)", Lieden 49-1943, II.
- Bulut, H. İbrahim, "Kemal Paşazâde ve Fî Hakîkati'l-Mu'cize Adlı Risâlesinin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: 6, ss. -187 207.
- Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, Matbaa-i Âmire, I.
- el-Bursevî, İsmail Hakî, *Tefsîru Rûhi'l-beyân*, Dersâadet.
- Çelebi, İlyas, "Kemalpaşazâde-Eserleri", *DİA*, XXV, 247-245.
- Fayda, Mustafa, "İbn Kemâl'in Hayatı ve Eserleri", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu* (nşr. S. Hayri Bolay ve diğ.), Ankara 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, Üçler Basımevi.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-tevarih* (nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1999, Kültür Bakanlığı Yayınları, IV, V.
- İbn Kemal Paşa, *Resâil-i İbn Kemal* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul 1316, İkdâm Matbaası.
- İnanır, Ahmet, "İbn Kemal'in Tabakatü'l-Fukahası ve Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]*, 2012, sayı: 37, ss. 86-65.
- İnanır, Ahmet, "Tokatlı Şeyhülislam İbn Kemal'in Osmanlı Hukukuna Katkıları ve Şîa'ya Dair Fetvası", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 03-01 Kasım 2012 Tokat Bildiriler*, 2013, cilt: III, ss. 310-295.
- Kalaycı, Mehmet, "Kemâlpaşazâde'nin Eş'arîlik-Mâturîdîlik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]*, 2012, cilt: LIII, sayı: 2, ss. 218-211.

- Karaca, Abdullah, *Kemal Paşazâde'nin Dekâyıku'l-Hakâyık'ı (Metin-İndeks)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2002, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- el-Kârî, Ali b. Muhammed, *el-Esrâru'l-merfûa fi'l-ahbârî'l-mevzûa* (nşr. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ), Beyrut 1406/1986, el-Mektebetü'l-İslâmî.
- el-Kâşânî, Kemâlüddin Abdürrezzâk, *Te'vilât-ı Kâşânîyye* (trc. Ali Rıza Doksanyedi), (nşr. M. Vehbi Güloğlu), Ankara 1987, Kadioğlu Matbaası.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Şerefeddin Yaltkaya), Ankara 1941, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, II, 1933.
- Kaya, İbrahim, "Kemal Paşazâde'nin Dekâyıku'l-hakâyık'ı Üzerine Bazı Düşünceler", *Turkish Studies*, Volume. VI/4, 2011, p. 671-704.
- Kaya, İbrahim, "Kemal Paşazade'nin Pendname'si", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, cilt: VII, sayı: 2, ss. 65-79.
- Kaya, Mahmut, "İbn Kemâl'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri ve Varlık Anlayışı", *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Gelişim Matbaası, Ankara 1987.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü Mûsânnifi'l-kütübî'l-Arabiyye*, Beyrut 1414/1993, Müessesetü'r-Risâle.
- Kemalpaşazâde, *Resâilü İbn Kemâl* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul 1316.
- Kemalpaşazâde, Risâle-i Tahkîk-i Şahs-ı İnsânî, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, OE_Yz_0699/11, vr. 124a-126b.
- Kemalpaşazâde, Şahs-ı İnsân Tahkîki, Milli Kütüphane, Yz. A 2196/8, vr. 73b-77b.
- Koca, Ferhat, "el-Ferâizü's-sirâciyye", *DİA*, XII.
- Koçar, Musa, "İbn Kemal'in Risâle fi Beyâni'n-Nefs ve'r-Ruh ve'l-Beden Adlı Eseri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/1, sayı: 10.
- Köksal, M. Fatih, "Metin Tenkidi Usûlü Açısından İbn-i Kemâl Dîvânı", *Bercesta*, sy. 39, ss. 14-9;
- el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed (ö. 1273/671), *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Beyrut 2006/1427, Müessesetü'r-Risâle.
- el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed (ö. 1273/671), *et-Tezkire fi ahoâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire* (nşr. es-Sâdık b. Muhammed b. İbrahim), Riyad 1425, Mektebetü Dâri'l-Minhâc.
- Külekçi, Cahit, "İbn-i Kemal'in 'Galatu'l-Avam' İsimli Risalesi", *Hikmet Yurdu*, 2012, cilt: V, sayı: 10, ss. 273-261.
- el-Leknevî, Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut 1998/1418, Şirketü Dâri'l-Erkam.
- Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku'ş-Şekâik* (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, Çağrı Yayınları.
- Midhat, *Leâli Meânî*, İstanbul 1328, Ârtin Asâduryan ve Mahdumları Matbaası.
- Molla Sadra, Mefâtihu'l-gayb, I, 528 ,339 ,7 (http://ar.lib.eshia.ir/26.02.2016_7/1/71486).
- Mustafa Kılıç, "İbni Kemal Paşa (H. 940-873 / M. 1534-69-1468)", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VI. Eyüpsultan Sempozyumu: Tebliğler* (12-10 Mayıs 2002), İstanbul 2003, ss. 157-152.
- Öçal, Şamil, *Kemal Paşazâde'nin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 2000.
- Öçal, Şamil, *Kışladan Medreseye: Osmanlı Bilgini Kemalpaşazade'nin Düşünce Dünyası*, İstanbul 2013, İz Yayıncılık.
- Öge, Ali, "İbn Kemal'in Bilgi Anlayışı", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sayı: 30, ss. 221-197.
- Öge, Ali, "Tokatlı Alim İbn Kemal'in Osmanlı İlim Dünyasındaki Yeri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 03-01 Kasım 2012 Tokat Bildiriler*, 2013, cilt: III, ss. 368-349.
- Öge, Ali, *Şeyhu'l-İslam İbn Kemal ve Sünnîlik Anlayışı*, Konya 2011, Hüner Yayınevi.

- Ömer Faruk Habergitiren, “Şeyhülislam İbn Kemal’in İçki Konusundaki Üç Risalesi”, Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 26-25 Eylül 2014 Tokat, Bildiriler, 2015, cilt: III, ss. 169-159.
- Özer, Hasan, “İbn-i Kemal ve ‘Riba’ Adlı Risalesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, sayı: 16, İslam İktisadî Özel sayısı, ss. 186-157.
- Özer, Hasan, “İbn-i Kemâl ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sayı: 14, ss. 374-353.
- Özer, Salim, İbn Kemal’in İslâm Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risaleleri, Kayseri 1991 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Parmaksızoğlu, İsmet, “Kemâl Paşa-zâde”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1977, Milli Eğitim Basımevi.
- R. C. Repp, *The Miifti of Istanbul*, Oxford 1986, ss. 239-224;
- er-Râzî, Fahreddin, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzi (et-Tefsîru'l-Kebîr veya Mefâtihu'l-gayb)*, Beyrut 1981/1401, Dâru'l-Fikr.
- Saraç, M. A. Yekta, *Şeyhülislam Kemal Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, İstanbul 1995.
- es-Sehâvî, Abdurrahman, *el-Makâsîdu'l-hasene (nşr. Abdullah Muhammed es-Siddik)*, Beyrut ts., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Suppl., II, 673-668; III, 1306.
- Sühreverdi, *Avârifü'l-maârif*, s. V, 74 (Ebû Hâmid el-Gazzâlî, İhyâu ulümü'd-dîn, Beyrut ts., Dâru'l-Ma'rife içerisinde).
- eş-Şirâzî, Muhammed b. İbrahim Sadreddin, *Şerhu Usûli'l-Kâfi*.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* (nşr. Ahmed Subhi Fırat), İstanbul 1985/1405, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- et-Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî, *et-Tabakatü's-seniyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed Hulv), Riyad 1983/1403, Dâru'r-Rifâî.
- Tevârih-i Âl-i Osman: I. Defter* (nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1970, Türk Tarih Kurumu.
- Tevârih-i Âl-i Osman: II. Defter* (nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1983, Türk Tarih Kurumu.
- Tevârih-i Âl-i Osman: III. Defter* (nşr. Abdullah Satun), İstanbul 2014, Çamlıca Basım Yayın.
- Tevârih-i Âl-i Osman: IV. Defter* (metin ve transkripsiyon) (nşr. Koji Imazawa), Ankara 2000, Türk Tarih Kurumu.
- Tevârih-i Âl-i Osman: VII. Defter* (nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1954, Türk Tarih Kurumu.
- Tevârih-i Âl-i Osman: VIII. Defter* (Transkripsiyon) (nşr. Ahmet Uğur), Ankara 1997, Türk Tarih Kurumu.
- Tevârih-i Âl-i Osman: X. Defter* (nşr. Şefaettin Severcan), Ankara 1996, Türk Tarih Kurumu.
- Turan, Şerafettin, “Kemalpaşazâde”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (DİA), Ankara 2002, XXV.
- Turgut, Kadir, “Kemalpaşazâde'nin Hâfız'a Ait Bir Beytin Şerhini İçeren Farsça Risalesi”, *Doğu Araştırmaları*, İstanbul 2014, sayı 1/2013, 11, ss. 48-25.
- el-'Ubeydî, Reşîd Abdurrahmân, “İbn Kemâl Paşa'nın Arap Dilindeki Çalışmaları” (çev. Ahmet Yüksel), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* [www.dinbilimleri.com], 2005, cilt: V, sayı: 1, ss. 277-261.
- Uğur, Ahmet, “Dresden'de Kemal Paşa-zade'ye Atfedilen Yazma Eserler”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi], 1977, sayı: 3, ss. 343-314.
- Uğur, Ahmet, “Kemal Paşazâde'nin VIII. Defteri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, Kayseri 1986, ss. 110-89.
- Unat, Yavuz, “İslam'da ve Türklerde Zaman ve Takvim”, *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, edit.: Öcal Oğuz, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara ts., Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Baskı.
- V. L. Ménage, "An Autograph of Kemalpashazade's Tevarikh-i Âl-i Othman, Book VII", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXIII (London 1960), ss. 264-250.
- V. L. Ménage, "Kemâl Pashazâde", *EP (İng.)*, IV, 881-879.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara 2000, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yüksel, Emrullah, "Risâle fi tahkîki'r-rûh li-Mevlânâ Kemal Paşazâde", Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu (nşr. S. Hayri Bolay ve diğ.), Ankara 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ez-Zemaşşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 1144/538), *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvız – Fethî Abdurrahman Ahmed Hicâzî), Riyad 1998/1418, Mektebetü'l-Ubeykân.